

IPARRALDEKO HIZTEGIGINTZA LARRAMENDIREN PARADIGMAREN GARAIAN

Ibon Sarasola

UPV/EHU eta Euskaltzaindia

1. Atarikoak: Larramendi aurreko hiztezigintza Iparraldean

Jakina denez, herri gehienetako hiztezigintzaren abiapuntua hizkuntza-ukitze egoerei lotua gertatzen da, batez ere atzerritarrek ontzen dituzten hitz zerrenda elebidunen bidez. Ildo horretatik, gurean ezagutzen dugun lehen hitz zerrenda Aimery Picaud frantziar erromesak XII. mendean bildu zuena da, latina-euskara; bigarrena, Arnold von Harff koloniar erromesarena, xv. mendearen azken urteetako, alemana-euskara.

Dena dela, laster hasten dira ontzen eta argitaratzen euskaldunak berak onduriko hitz zerrendak, bai hegoaldean, bai Iparraldean. Hurrengo lerroetan, atariko gisa, Iparraldean Larramendiren Hiztegia argitaratu baino lehen taxaturiko hitz zerrendak eta hiztegiak aztertuko ditut.

Hitz zerrenda eta hiztegi txikiak. Hitz zerrenda eta hiztegi txikiei dagokieenez, Iparraldean lehena Leizarragaren *Çuberoaco herrian usançatan ezitraden hitz bakoitz batzu hango ançora itzuliak*, izenekoa da, 1571ean argitaratu zena bere *Iesus Krist gure Iauaren Testamentu berria*-ren bukaera aldean (ã 7 r-v). Hirurogeita hamar bat hitzen zubererazko ordaina ematen du. Hitz zerrenda hori da, sail honetakoen artean artean, euskara-euskara —lapurtera-zuberera, berez— den bakarra; gainerakoak elebidunak dira, atzerritarrek onduriko hitz zerrenden ildotik.

J. A. Lakarrak (1993: 11) zerrenda horren ondoan aipatzen eta aztertzen duen Leizarragaren *Testamentu berrico hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitz batzu bere declarationéquin* delakoa ere, bakarra eta berezia da, Lakarrak ongi dioenez, euskal hiztezigintza zaharrean, lehen euskal hiztegi definizioduna baita. Nolanahi ere, jatorrizko frantsesaren hitzez hitzeko itzulpena da, izenburutik beretik hasita: *Recueil d'aucuns mots et manieres de parler difficiles du nouueau TeStament, avec declaration*. Leizarragak egin zuen gauza bakarra frantses sarreren hurrenkera aldatzea izan zen; esaterako, C letrako “Corne se prend pour force & vertu, Luc 1,69” A letran agertzen da Leizarragarenean: “*Adarra*, hartzen da indarragatik eta verthuteagatik. Luc 1.69”. Hortaz, ez dut uste euskal hiztezigintzaren historian aparteko lekurik merezi duenik.

Gainerako euskal hitz zerrendak euskara ikasteko eskuliburuetan aurkitzen dira. J. A. Lakarrak (cf. 1993: 38) erakusten duen bezala, lexikografia eredu hori ez da garai hartan Europan boladan zegoen hiztezigintza motaren isla baizik. Horietako

lehena Voltaire-ren *L'interprète ou traduction du François Espagnol & Basque* (Hirur lengoajetan tresora) da, xvii. mendean arrakasta nabaria izan zuena.¹ Obrak, gutxieneko kontuan, sei argitalpen izan zituen, eta horietatik lehena (cf. Vinson 1891-97: 56) 1620koa bide da. *Tresora*-ren bi zati nagusiak hiztegi bat —*Dictionnaire alphabétique depuis lettre A jusques à lettre V*, 41-122 orriak hartzen dituen— eta elkarrizketak dira, frantsesezko itzuliak. Hiztegia, hortaz, frantsesa-euskara da, 1250 bat sarrera, hurrenkera alfabetiko ia orokorrean, ematen dituen. Egileak berak esaten digunez, Donibane Lohizune eta Ziburuko euskara erabili zuen bere itzulpenean. Asko dira hitz zerrenda zabal horretan —liburuaren beste zatietan bezala— agertzen diren lehen lekukotasunak: 170 gutxi gorabahera.²

Garrantzia handikoak dira orobat Martin de Harrietek 1741. urtean Baionan argitaratu zuen *Gramatica escuaraz eta francesez composatua francez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan* obran ematen dituen euskara-frantses eta frantses-euskara hiztegiak. J. A. Lakarrak (cf. 1993: 131-281, eta 1994a: 75-129) testu kritikaren hatsapenak, besteak beste, maisuki hiztegi gintzara aplikatuz, eta euskal filologiaren historian mugarri gertatu den ikerlan batean, hiztegi hauen garrantzia ikusarazi du, frogatuz hura izan zela, Larramendiren *Diccionario Trilingüe*-ren Eranskinetako ez ezik, baita ere Hiztegi bereko iturrietako bat.³

Martin de Harrieten hiztegi horiek aurrekoak baino zabalagoak dira: euskara-frantsesak —*Dictionarioa Escuaraz eta Francesez*— 1570ren bat sarrera ditu, eta frantsesa-euskarak —*Dictionnaire François & Basque*— 3480ren bat. Ikusten denez, frantsesa-euskara alderdia, bestea baino askoz hedatuagoa —bi halako baino gehiago— da. Bestalde, eta hori ere esanguratsua gertatzen da, frantsesa-euskara garbizaleagoa da, eta askozaz hitz eratorri gehiago dakartza: 1026, euskara-frantsesa zatiko 171en aldean.⁴ Ehunekoak, jakina, adierazgarriagoak dira: hitz eratorriak % 10,9 dira euskara-frantsesa zatian, eta % 29,5 frantsesa-euskara zatian.

Oro har, ez dut hitz zerrenda eta hiztegi horien guztien mikroegituraz —hots, sarreren antolakuntzaz— hitz egingo: izan ere, xix. mendea arte, aipatuko diren salbuespenekin, hiztegi eta hitz zerrenda horiek *-a* artikulua ematen dituzte izenak eta izenondoak. Aditzei dagokienez, joera nagusia, Iparraldean, aditz izen mugatuaren bidez ematea da, eta Hegoaldean aditzaren era burutu artikulurik gabekoaren bidez.

¹ Antzeko obra da *Modo breve de aprender la lengua vizcayna compuesto por ell dr. Rafael de Micoleta, presbytero de la muy leal y noble villa de Bilbao*, 1653. urtean idatzia, eta 1897an Dogsonek argitaratu zuen arte Londresko British Museum-en «galdua» egon zena. Idazlanaren zati nagusiak, gramatikaz eta bi poesiaz bestalde, hiztegia eta elkarrizketak dira, J. Minsheuren elkarrizketa ospetsuetatik (cf. Sarasola 1983: 188) itzuliak.

² Tamalez, kontrol arazo batengatik, OEHren lehen bost liburukietan ez genuen kontuan izan hiztegi hau. J. A. Lakarrak, hain zuzen, jakinarazi zigun gure hutsegitea.

³ Ez zen izan Larramendi Martin de Harrieten hitz zerrenda hauen baliatu den bakarra, Harriet baita, beheago ikusiko dugunez, Fleury Lécluseren *Manuel de la Langue Basque*-ren bigarren zatia osatzen duten bi hitz zerrendetako sarrera gehien-gehien iturria. Gainera, Lécluseren obraren bitartez, Lhanderen hiztegi nagusiraino heldu ziren hitzok.

⁴ Kalkuluok, Lakarra (1993: 170hh)-etako datuetatik euskal hitz eratorriak baino areago mailegu soilak direnak baztertuz egin ditut.

Hiztegi nagusiak; S. Pouvreauren hiztegia. Hiztegi nagusiei dagokienez bi dira Iparraldean, Larramendi baino lehenagoko epean ontzen direnak: Pouvreaurena eta Urterena. Ez bata eta ez bestea ez ziren bere mendean —ezta hurrengoetan ere— argitaratu. Joanes Etxeberri Sarakoa 1712 baino lehen moldatzen hasi zen hiztegiari dagokienez, gaur egungo usteen artean, J. A. Lakarrak (1993: 80) testu kritikaren hatsapenak erabiliaz plazaratu duenak dirudi sendoena: Sbarbiren eskuizkribua ezin izan daiteke Sarako idazlearen hiztegiarena; orobat, ezin daiteke izan 1734an-edo hark Larramendiri utzi zionarena. J. A. Lakarraren frogabidea hau da: agertzen dira hitzak Sbarbiren eskuizkribuan, Etxeberrirenean ezin gerta zitezkeenak: esaterako, 1745 ondoren Larramendik ondu zuen *Diccionario Trilingüe*-ren Eranskineko hutsak, besteak beste.

Larramendiz aurreko hiztegi lan garrantzizkoena Silvain Pouvreau frantses elizgizonak ondu zuen, 1665 arte, antza denez. Pariseko Nazio Liburutegiko *Fonds Celtiques et Basques* direlakoetako 7. eta 8. eskuizkribuetan gordetzen diren hiru idaztalditan heldu zaigu Pouvreauren hiztegi lana, azken urteotan (cf. Kerejeta 1991: 868 h. eta Bilbao 1992: 343) A, B, eta C esaten zaien hiru idaztalditan hain zuzen. Hiruretatik zabalena A da, 209 orrikoa, 7. eskuizkribua ia osorik hartzen duena eta Pouvreauk zirriborro gisa erabiltzen bide zuena. Idaztaldi honek, frantses ordainez bestalde, gaztelaniazko eta latinezko zenbait —geroago idatziak— eta idazleen aipak eta atsotizak ere biltzen ditu. B izenekoak, 200 orrikoa, baina lehen 33ak —hasieratik *çafarda*-raino zatia— eskas dituena, 8. eskuizkribuan dago, eta badirudi A-ren garbira pasatze zertxobait murriztua dela; nolahi ere A bukatutzat jo baino lehen egin zen B idaztaldia: B ondu ondoren A-n jarraitu zuen Pouvreauk hiztegi gai berriak biltzen. C idaztaldia 8. eskuizkribuan, agertzen da B-ren ondotik; beste biak baino geroago egina da —1665. urtearen erdialdean— eta A-ko zuzenketa eta eransketa guztiak biltzen ditu, baina A-ko zenbait hitz —berak “asmatu-riko” hitz eratorri batzuk— bazter uzten ditu. Bestalde, besteak ez bezala, C idaztaldiak Euskara-Frantsesa-Gaztelania-Latina hiztegi baten egitura du, lau zutabetan antolatua. Horrek ere axola du, Pouvreauren asmoa —ik. 8. eskuizkribuaren 244. orria (Vinson 1892: 97-n aldatua)—, antza denez, lau hizkuntzok biltzen zituen hiztegi bat egitea baitzen. Dena dela, hamabi orrialde besterik ez ditu gorde den zatiak, eta *arrayoa-aztorea* bitarteko hitzak biltzen ditu; aurreko hamasei orriak, hasieratik *arrayoa* bitartekoak, Pouvreauk Oihenarteri, zuzendu zitzaizkionak bide dira.⁵ Silvain Pouvreauren hiztegia garrantzizkoena ez ezik hedatuena ere bada euskarardara hiztegi zaharren artean, 8.100 bat sarrera baititu.⁶

Iturriek dagokienez, argi dago gaur egun (Kerejeta 1991: 869 oharra) Cesar Oudinen *Trésor des deux langues, française eta espagnole* izeneko hiztegitik hartuak direla frantsesezkoen espainolezko ordainak. Latinezko ordaina dutenak, J. Urquijok (Urquijo 1909: 516) zioenez, Etxeberri Ziburukoaren hiztegi desagertutik hartuak dira; badira beste zenbait (Bilbao 1992: 346) Leizarragaren itzulpenetan Vulgatako

⁵ Bilbao (1992: 344). M. J. Kerejetaren ustez (1991: 872), B idaztaldiari falta zaion zatia bidali zion Pouvreauk Oihenarti, eta hori bera uste nuen nik; baina ezin ukatuzkoa da Bilbaoren argudioen pisua.

⁶ «Poco mas o menos diez mil palabras bascongadas con la explicación en francés» Aizkibelen araberaren haren hiztegiaren hitzaurrean dioenez.

ordainetik hartuak direnak. Atsotitzak (Lakarra 1995: 24) Oudin-en errefrautegitik jaso zituen, gaztelania-frantsesez, eta C idaztaldian euskal itzulpena gaineratu zien.

Bestalde, jakina da euskal autoreen aipuak biltzen dituela *Pouvreauk*.⁷ Dena dela, arrazoi osoa du J. A. Lakarrak (1995: 12hh) baieztatzen duenean oso gutxi direla *Pouvreagan* —% 9 edo— iturri-aipuz edo erabilera lekukotasunez hornituriko hitzak; bestalde, gehien gehienak —hirutatik bi gutxienez— *Pouvreauk* berak bere hizkuntza gaitasunaz baliatuz —hots, eratorketaren eta elkarketaren legeak aplikatuz— sortuak dira. Hortaz (cf. Lakarra 1995: 43hh) “gaitasunaren eta ez ariketaren” ispilu izan zen *Pouvrearen* euskal hiztegia, garai hartako europar hiztegi gehien ildotik, hain zuzen.

Esan dugunez, *Pouvrearen* hiztegiak argitaragabe dirau. Halere, beherago ikusiko dugunez, eragina izan zuen Humboltengan eta XIX. mendeko hiztegi-leengan: Duvoisinek, Maurice Harrietek, Xahok, Aizkibelet eta van Eysek bederen erabili zuten beren hiztegietan. Eta bada euskal idazle bat frantziar hiztegiaren eragin nabarmena agertzen duena: Silvain *Pouvreau* bera, hain zuzen: ondu zituen erlijiozko obren itzulpenetan irakur daitezkeen *besterekikotasun*, *gutiendakotasun*, *leku-guzikotasun*, *botere-guzikotasun*, *ezin-neurt-ditekeientasun* —*tasun* atzizkiari dagokion zenbait baino ez aipatzeko— *Pouvreau* hiztegiarekiko zor dizkio *Pouvreau* idazleak. Bestalde, bada horietako bat bederen, *largoegitasun*, *Pouvreaugandik* bere “aurkari” zen Haranederrengana igarotzen dena, eta Haranederrek, esan zituenak gorabehera, *Pouvrearen* itzulpenak erabili zituela frogatzen duena.

Urteren hiztegia. Pierre Urtek, Donibane Lohitzunetik Ingalaterrara ihes egin ondoren hiztegi bat, *Dictionarium latino-cantabricum* esaten zaiona, ontzeari ekin zion, besteak beste. Urtek ez zuen latina-euskara hiztegi hori burutu, *a-commutus* zatia baino ez baitzuen ondu. Nolanahi ere, zati hori (cf. Urkizu 1987: 117hh) ez da hutsala: 2.457 orrialde hartzen ditu eta 10.000 bat euskal hitz ezberdin aipatzen ditu, gaur egun Urkizuren bihurketari esker alfabetoren hurrenkeran ordenatuak ditugunak.⁸ Hortaz, orain arte ikusi ditugun hiztegi lanen artean euskal hitz gehien biltzen dituen hiztegia da, *Pouvrearen* hiztegiak baino ia bi mila gehiago baititu.

Badirudi Urtek ez zuela bilketa lan berariazkorik egin bere hiztegia ontzeko. Aitzitik, antza denez, hitzotatik gehienak, bere euskal hizkuntza gaitasuna erabiliaz eta are bortxatuaz sortu zituen, Londresen latina-euskara hiztegi bat ontzea pentsatu zuenean. Aski da hori ikusteko euskal hurrenkeraren araberrako lehen hitzak hona aldatzea:

abade, abadesa, abadir, abaila, abailegile, abandonatu, abantail, abantailatu, abantailatzaille, abantailadun, abantailos, abantzarazi, abantzatu, abantzuz, abar, abarizia,

⁷ Laburduren kontua argi dago gaur egun, batez ere Mitxelena (1961) eta Kerejetaren (1991: 866) lanei eskerrak: O.: Oihenart, A.: Axular, E.: Etxeberri Ziburukoa, L.: Leizarraga, H.: Harizmendiren *Virginaren Officioa* nahiz Haranbururen *Devocino escuarra*-ren Harizmendiren argitalpena; bestalde, B Behe Nafarroari dagokio, S. M. Hego Zuberoari, hots, Basaburuari; azkenik, S, Zuberoaren nahiz Saugis idazlearen laburdura gertatzen da.

⁸ Bihurketa horretan bada hutsen bat. Adibidez, «*cerdus*: oficio basogilea» sarrera, «*basogile*: cerdo, cochon» agertzen da bihurkeran; orobat *coropiscopus*: basaapezpikua, «obispo salvaje». Bestalde, *abrelarri* sarrerako *armentinus*-ek *armentivus* izan behar luke.

abarizios, abarizioski, abarizioso, abaxatu, abendo, aberaski, aberastason, aberastu, aberats, aberbial, aberbialki, aberbio, abersario

Abadir hapaxa-edo alde batera utzirik, itzuliriko obra batean⁹ aurkituko genukeen hitz altxorra dugu hemen, ez besterik.

Ildo beretik, badirudi ez dela egia Urkizuren (1987: 176) ustea, “Urte Larramendi bezala edo antzera ibilia” izango zela “Lapurdi eta Xuberoa aldeko belardi, zelai, soro, mendi eta baserrietan galdezka eta bilduaz arloan hitz sailak”, alegia. Apenas entzun zitzakeen Urtek paraje horietan *abrasendabelar*, edo *abreuli*, edo *adarihharabre* esaterako, latinezko “asyla”, “asilus” eta “addax”-en ordain gisa. Horrek ez du esan nahi Urteren horrelako izenek ez dutela interesik. Nik neronek bederen jakin nahi nuke, esaterako, nondik atera zuen *adonislorea*, *anemona*-ren “euskal” kidea.

Ez da hori Urteren lan bakarra euskal hizteigintzan. Bere *Grammaire Cantabrique Basque*-n bi zerrenda ematen ditu, orain J. A. Lakarraren (1994c: 885-914) edizio fidagarrian kontsulta daitezkeenak. Lehena frantsesa-euskara da eta 750 bat hitz ditu, Mikoletarenak bezala. Lehen zatia, 500 bat hitz hartzen dituena, gaika antolatua da: “des parties de l’oraison; nom substantif, appellatif, etc”, “des choses qui se fondent”, “des choses d’une boutique”, “gens de métier, etc”, “de vers”, “bêtes venimeuses”, “des metiers”, “appartenences de l’ame”, “des sens” “de quelques autres noms substantifs” “nom propre”, “surnom” “nom de villes, etc”; ondoren “nom adjectif” atala (100 bat hitz), eta ondoren “accident”-ak: “accident interrogatif” (*qui, quel...*), “accident redditif” (*çeci, tel...*), “accident numeral” (*1, 2...*), “accident numeral ordinal” (*premier...*), “accident numeral distributif” (*un a un...*), “accident numeral partitif” (*un chacun...*), “accident numeral universal” (*tout*), “accident numeral particulier” (*quelquun...*), “accident de patrie, national” (*d’Angleterre...*), “accident diminutif” (*roytelet...*), “accident possessif” (*du mien...*), “accident materiel” (*de joye...*), “accident local” (*du ciel...*), “accident adverbial” (*d’ici...*) “accident participial” (*à avoir...*), “accident tiré du verbe” (*aimable...*) eta “accident tiré du nom” (*de l’homme...*).¹⁰ Badira beste bi zerrenda, aditz iragangaitz (55 aditz) eta iragankorrenak (90 aditz) hain zuzen, gramatikak aditzari ematen dion zatian. Aipagarria da aditz sarrera horietan, erroa, era burutu eta aditz izena ematen direla. J. A. Lakarrak azpimarratu duen bezala (Lakarra 1994b: 878hh), gramatikak horrela antolatzea, eta, hortaz, hiztegia nolabait gramatikaren zatizat hartzea, ohiko gauza zen garai hartako europar gramatikagileen artean.

⁹ Ez da ahaztu behar Urterena bezalako hiztegi bat itzulpen lana dela batik bat; alde bakarra, ohiko itzulpeni buruz, hau da: ohiko itzulpenetan esaldiak eta perpausak itzultzen dira; horrelako hiztegieta, batez ere hitz soilak.

¹⁰ Mikroegituraren aldetik, aipagarria da hiztegitxo honen erdal aldeko hitzak ere artikuluz horniturik agertzen direla askotan: 24 *enfer*, 25 *demon*, 26 *diable*, 121 *narines*, 28 *faux dieux* baina 17 *un esprit*, 18 *un ange*, 128 *une dent* eta 117 *l’oiel*, 118 *le coin de l’oiel*, 123 *la face*, 113 *les cheveux*. Euskal ordaina, jakina, artikuluduna (-a singularretan, -ak pluraletan) da beti: *ifernüä*, *demonioa*, *deäbrüä*, *sudurçillhoac*, *Jaincofaltsoäc*, *izpiritiüä*, *aingerüä*, *hortça*, *beguia*, *beguiondoä*, *bissaya*, *illëäc*. Bestalde, argi ageri da, are erakusgarri txiki horretan, hitz elkartuak ez ezik, orobat izen + izenondo multzoak tartean zurigunerik gabe idazteko Urteren ohitura. Joera bera atxikitzen du latin-euskara hiztegian.

2. Iparraldeko hiztegitza Larramendiren paradigmen garaian

Larramendiren paradigma. Aita Manuel de Larramendi andoaindar josulagunak, apologia lan bat¹¹ eta gramatika bat¹² publikatu ondoren, hiztegi bat argitaratu zuen, 1745 urtean, Donostian, bi liburuki marduletan, *Diccionario Trilingüe del castellano, bascuence y latín* izenekoa, eragin nabarmena izan zuena Hegoaldeko euskara idatzian eta ez txikia Iparraldekoan, eta erabat markatu zuena euskal hiztegitza xx. mendean hasiera arte.

Hainbat gorabeheratan funtsatzen da Larramendiren lanaren garrantzi ohiz kanpoko hori. Lehenik eta behin, Larramendiren hiztegia argitaratua izan zen. Zertzelada hori, jakina, erabakigarria da. Pouvreauren edo Urteren hiztegiek, interes filologikoa izan dezakete, baina ez dute eraginik —ez dute ia eraginik, argitaragabe dirauten heinean— ez hiztegiaren garaiko hitzun eta idazleengan ez ondoko belau-naldikoetan. Argitaratzen den obra batek, aldiz, interes linguistikoaz gain, kultura ondorio bat izan dezake eta are hizkuntzaren historian ere izan dezake eragina.

Bigarrenik, interes hori are handiagoa da ikusten badugu Larramendiren Hiztegia ez dela obra bakartua. Gorago esan dudanez, andoaindar euskaltzaleak hizkuntzaren gorazarre bat eta euskal gramatika bat argitaratu zituen alde aurretik. Horiek horrela¹³ Larramendiren hiztegia estrategia orokor baten barruan kokatzen da, euskara kultura hizkuntza bihurtu ahal izateko azpiegitura lan nahitaezkoak prestatzeko ahalginean, hain zuzen (cf. Sarasola 1996: 142). Hirugarrenik, egilearen kultura estrategiaren ildotik, hiztegi hats handiko, handinahi, erraldoi, garaiko kultura hizkuntzen hiztegien pareko bat da, asmoz, Larramendirena: 43.000 bat sarrera eta azpi sarrera ditu —neronek erakusgarri estatistiko batez baliatuz egin ditudan kalkuluen arabera—, Espainiako Errege Akademiaren hiztegiaren arabera taxutuak. Euskal ordainetan, 87.000 testu-hitz¹⁴ gutxi gorabehera biltzen dira, horietako ez gutxi lehen agerraldiak direnak. Hiztegiari gaztelazko hitzaurre aski luzea ezarri zion; bigarren liburukiaren amaiera aldean *Suplemento* labur bat dator, zortzi orrialde eta 691 sarre-rakoa.

Larramendik, bere helburua betetzeko, garai hartako kultura hizkuntzek zuten hitz altxor ñabarrarentzat euskal kideak *proposatu* egin behar zituen ezinbestean, euskal literatura urri eta murriztetik ezin atera zituenez gero. Jakintza eta teknika hitzen¹⁵ puntu honetan, baina ez bestetan, Larramendi garbizale agertzen zaigu. Ez ditu hitzok, oro har, latinetik eta grekotik hartzen, baizik eta, haien eradura, euskal gaiez moldatzen. Horrela jokatzeo hiru arrazoi adierazten ditu:¹⁶ a) hitz teknikook

¹¹ *De la antigüedad y universalidad del Bascuence en España: de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas lenguas: demostración previa al Arte, que se dará a luz de esta lengua*, Salamancan, 1728an argitaratua.

¹² *El imposible vencido. Arte de la Lengua Bascongada*, Salamancan, 1729an argitaratua.

¹³ Inguruko kultura hizkuntzek —espainolak, frantsesak, italianoak...— egin zituzten urratsei begiratzea aski, denetan lehenik apologia lanak eta gero gramatika eta hiztegiak, ordena horretan eskuarki, moldatzen direla ikusteko.

¹⁴ EJIek *Orotariko Euskal Hiztegi*rako prestatu zuen *Hiztegi Hirukotzaren* alderantzizkoan, erakusgarri estatistiko batez baliatuz, egin ditudan kalkuluen arabera. Ezinezkoa gertatu zait testu-hitz horiei dagokien lema kopurua kalkulatzeko.

¹⁵ «Voces facultativas» deitzen zituen Larramendik.

¹⁶ (Lakarra 1985: 24) *Diccionario Trilingüe*-ren hitzaurrea (xliv orr.) aipatuz.

ez dira jende arruntarentzat; b) hasiera batean ulertzen ez badira ere ez dio axola, erabileraren poderioz erraz ulertuko baitira; c) are jende arruntarentzat, *izarkindea*, esaterako, atzemangarriago gertatzen da *astrología* baino, lehenak, bigarrenak ez bezala euskal oihartzuna baitu. Alde honetatik, ez dut uste Larramendiren esana, hiru hitz —*sutunpa*, *godaria* eta *surrautsa*— soilik asmatu zituela zioena, haren ateraldi bitxitzat hartzeko arrazoirik dagoenik. Ohiko hitzei dagokienez, aldiz, Larramendi ez da garbizalea, erdibidekoa baizik, “ez ingelesa bezain zabarra, ezta ere frantsesa bezain garbizalea” (cf. Larramendi c. 1754: 294). Ez du inongo eragozpenik literatura tradizioan edo hiztun onengan arrotz gertatzen ez diren formak onartzeko, nondik datozen gorabehera: *abade*, *abadesa*, *abadia*, *abaintailla* (sic) dira *Orotariko Euskal Hiztegian* dugun *Hiztegi Hirukotzaren* alderantzizkoaren hasieran agertzen diren hitzetarik batzuk, *abadetar* bezalakoekin nahaste, baina *abandonatu*¹⁷ bezalakoak falta direla. Zertzelada honek Larramendiren eta Sabino Aranaren garbizaletasunen arteko errotoik aldea eta desberdintasuna erakusten du. Larramendik, Arana Goirik ez bezala, ez du tradizioa hankaz goratzen, garbizaletasunetik osatzen baizik.

Honek guztiak erabateko iraultza ekarri zion Euskal hiztegitzari. Hortaz, aspaldi da, Kuhn-ek zientziaren alorrean gertatzen diren iraultzez diharduela erabiltzen duen “paradigma” hitzaz baliaturik, Larramendiren eta Azkueren “paradigmez” mintzatzen naizela, irudia esanguratsua delakoan. Izan ere, Larramendiren eragina erabakigarria gertatu zen XVIII. mendearen bigarren erdiko eta XIX. mendeko hiztegitzintza ia osoan —osoan, Salaberri eta Gèzeren hiztegiak alde batera uzten baditugu—. Hurrengo orrialdeetan, eragin hori Iparraldeko hiztegitzintzan ikusarazten saiatuko nahiz XX. mende arteko hiztegitzintzan zehar, Fleury Lécuse, Martin Hiribarren, Joseph Augustin Chaho, A. Salaberri, Louis Géze, Maurice Harriet eta Jean Duvoisin-en hiztegien azterketaren bidez. Orobat aztertuko dut Iparraldeko hiztegitzintzaren barruan, arrazoi metodologien kariaz, Wyllem J. Van Eysen hiztegia.

Lécluseren hiztegiak. Fleury Lécuse, Okzitaniako Tolosako greko eta hebraiera irakasleak *Manuel de la Langue Basque* izeneko euskal ikasbide bat argitaratu zuen, Baionan, 1826an. Horrelako obretan ohi zenez, bi hiztegiak, bata euskara-frantsesa (3.700 bat hitzekoa) eta bestea frantsesa-euskara (3000 bat hitzekoa), osatzen dute ikasbidearen bigarren parteak.

Badakigu (cf. Lakarra & Urgell 1988: 102), Lécusek berak aitortua, Larramendiren hiztegia aurrean izan zuela hark, hiztegi hauek prestatzen ari zenean, eta nabaria da Larramendiren eragina haietan,¹⁸ nahiz eta berrargitaratzaileek dioten bezala (cf. Lakarra & Urgell 1988: 104hh) Martin Harriet den Lécluseren hiztegiak hitz gehien-gehienaren iturria.

Baina *Manuel*-eko hiztegitxoek gainera, Lécusek hiztegi erraldoi bat ondu zuen *Escuararen gorputza - Lexicon cantabricum* izenekoak, euskara-gaztelania-frantsesa egituraz, ahaztuxeegia genuena. Hiztegi hori galdua bide da, baina inprimarazi zituen iragarkien eta prospektuen bidez (cf. Lakarra & Urgell 1988: 109hh) badakigu bi

¹⁷ *Abandonatu*-ren lekukotasun urritasunaz, ik. OEH s.v.

¹⁸ Bestalde, euskara-frantsesa hiztegiaren «avertissement»-ean hitzez hitz errepikatzen du *yaincoquindea*, *izarquindea*, *zeruquindea*, *eraquindea* bezalakoan Larramendiren arrazoibidea, lerro batzuk gorago aipatu dudana.

zutabeko 1.000 orrialdeko bi liburukiko obra zela, “qui referme plus de 40.000 mots ou phrases des différents dialectes, Guipuzcoan, Bizcayen, Labourtain, etc.”. Iragar-kian, *Escuararen gorputza*-ren bi zati aldatzen dira, A letrako 109 lehen sarrerak eta B letrako 100 lehenak. 209 sarreretatik, 206 hitzez hitz —bustiduren ortografia eta beste zenbait huskeria alde batera utzirik— Larramendiren hiztegiak dira,¹⁹ alderantzizko hurrenkeran; bi, *bacanqui* eta *bacunqui*, Larramendiren *bacanqui* eta *bacunqui*-ren ordezkari; eta bat “Bacoiti dira, *son nones*, il y a nombre impair”, ez bide dago Larramendirengan, nahiz aurreko sarrera “Bacoitia, *non, nones*, nombre impair”, bai.

Noraino biltzen duen Lécluse-renak *Diccionario Trilingüe*-ren mami osoa ikus-teko, erakusgarriak eta *Diccionario Trilingüe*-ren alderantzizkoa erka ditzakegu. Hauek dira Lécluseren lehen hogeita hamar hitzak:

A, Aacala, Aacalcorra, Aacaldu, Aba, Abadea, Abadecharra, Abadesa, Abadetarra, Abadetu, Abadia, Abaintaila, Abalcizqueta, Abaldecoac, Abalia, Abalirpitzia, Aballa, Aballada, Aballaria, Abaninoa, Abarasca, Abarca, Abarcatu, Abarescu, Abarra, Abarraquitu, Abarrategia, Abarrazkoa, Abarreztu, Abarrizketa.

Eta hauek Larramendiren hiztegiaren alderantzizkoaren hogeita hamar lehenak, *Abarcatze* bezalako aditz izenkiak, era burutu mugatuak eta kidekoak alde batera utzirik:

A, Aacala, Aacalcorra, Aacaldu, Aba, Abadea, Abadecharra, Abadesa, Abadetarra, Abadetu, Abadia, Abaintaila, Abalcizqueta, Abaldecoac, Abalia, Abalirpitzia, Aballa, Aballada, Aba(i)llaria, Abaninoa, Abarasca, Abarca, Abarcatu, Abarescu, Abarra, Abarraquitu, Abarrategia, Abarrazkoa, Abarreztu, Abarizketa.

B letrakoei dagokienez, hauek ditugu hogei lehenak Lécluseren iragarkian:

Ba, baba, babadia, babaismina, babalarrua, babalarutu, babaleka, babazorroa, babazuca, baberrumak, babiaca, babiaccatu, babila, babillatu, bacac, bacaismina, bacalda, bacaldaria, bacaldu, bacallao.

Eta hauek Larramendirenak:

Ba, baba, babadia, babaismiña, babalarrua, babalarrutu, babaleka, babazorroa, babazuca, baberrumak, babiaca, babiaccatu, babilla, babillatu, bacac, bacaismiña, bacalda, bacaldaria, bacaldu, bacalduro.

Ikusten denez, *bakalduro* da Léclusek baztertu duen Larramendirenaren hitz bakarra. Hortaz, nahiz eta erakusgarria txikia den, uste dut esan daitekeela Lécluse Larramendiren hitzak bakarrik eta Larramendiren hitz guztiak-edo jasotzen saiatu zela bere *Escuararen gorputza*-n. Hortaz, erakusgarri hauen arabera bederen, argi dago Lécluse-ren hiztegi nagusi argitaragabe eta, antza denez, galdua, Larramendiren *Diccionario Trilingüe*-ren alderantzizko bertsoia dela, Aizpitarterenaren ondoren bigarrena.

¹⁹ Esaterako, «Abadecharra, *cleriguillo*, pretolet» —Lar «Cleriguillo, *apaizcharra*, *abadecharra*», «Abecaria, *caballeria*, *cabalgadura*, monture, bête de somme» —Lar «Caballeria, bestia, *zamarria*, *abecaria*»; «Cabalgadura, *zamarria*, *abecaria*». Bestalde Léclusek berak (Lakarra-Urgell 1988: 102 h.) Zabalari eginiko gutunetan aipatzen du hiztegi nagusi hau Larramendiren berrantolaketa dela gehienbat.

Hiribarrenen hiztegia. Martin Hiribarren azkaindar kalonje, *Eskaraz egia*, XIX. mendeko euskal liburu bikainaren egileak, hiztegi bat ondu zuen, euskara-frantsesa, 1862. urtean²⁰ inprentatzeko prest zegoena baina oraindik argitaragabe dirauena. Eskuizkribuak 70 kaier hartzen ditu (cf. Lhande 1926: xx), orriak bi aldeetatik beteak dituztenak. Euskalkiak eta aipuak ez dira ia inoiz adierazten, eta adibideak —aski urriak— egileak asmatuak dira.

Hiribarren ez da libratzen XIX. mendearen bigarren erdialdean euskal hiztegegintza joko duen izurritetik, etimologiazalekeriatik, alegia. Lhanderen ustez Hiribarrenen etimologiak “rivalisent d’ingéniosité avec celles de son ami Chaho, celles d’Ybargüen et de d’Iharce de Bidassuet. Ainsi, *andoila*, andouille, vient de «*andan-ohi-il-a*”, le mort qui a coutume d’être mis en suspens!»”.

Hiribarrenen hiztegiaren iturriez hau dio Lhandek (cf. Lhande 1926: xxi): “Sous la plupart des mots «nouveaux» s’embusque ou un Larramendi ou un Chaho, ou simplement un mot castillan transformé”. Orobat, Hiribarrenen hitzak asmatzeko ahalmenaz mintzatzen da. Horrela, esaterako, *aingira*-tik *aingiradi*, *aingiraketa*, *aingiratze*, *aingiratu*, *aingiraki*, *aingirakoi*, *aingirakur*, *aingirape* etab. eratoritzen ditu. Adierazi behar da hitzotatik bat ere ez datorrela Larramendiren *Diccionario Trilingüe*-n;²¹ dena dela ez bide dago dudarik *aingiradi* bezalakoak eratorzen Larramendirenean ikasi zuela Hiribarrenek. Bestalde, *Orotariko Euskal Hiztegi*-ko eskarmentuaren arabera, esan behar dut nabarmena dela Larramendiren arrastoa Hiribarren hiztegegileagan, baina ez inondik ere iturri nagusizat jotzeko modukoa.

Bada azken alderdi bat azpimarratzekoa: Larramendiren eragin hau gorabehera, Hiribarren idazleak, antza denez, ez du *Eskaraz egian*-en, ez hitz neurtuzko idazlan ugarietan, inongo larramenditar hitzik erabiltzen.

Chahoren hiztegia. *Orotariko Euskal Hiztegia*-ren bulegoan fotokopiez osaturiko liburuki bat dugu, “Bibliothèque de la ville” zigiluaz hornitua, Joseph Augustin Chahok, Baionan, 1855. urtean *Dictionnaire Basque-Français-Espagnol et Latin d’après les meilleurs auteurs classiques et les Dictionnaires des Académies française et espagnole* izeneko liburu bati dagokiona, eta 93 orrialdeko hitzaurrea²² eta, 95-464 orrialdeetan, *Vocabulaire Néologique* baten *A-Maisu* zatia biltzen dituena.

Vinsonek bere bibliografian esaten duenez, hiztegia 1856koa da,²³ 472 orrialde ditu “In-4.^a”, “plus 20 p. prélim. avec titre “la guerre des alphabets” —gurearen “Introduction philologique, grammaticale et littéraire” izeneko hitzaurrean ez dago, ez izenburuan, ez bestetan, horrelakorik—; Vinsonek dioenez 59 “livraisons” publikatu ziren, Atik *Mantelina* hitzeraino.

Vinsonek aipu berean esaten duen bezala *Vocabulaire Néologique* izeneko zati hori, lan osoaren lehen zatia da, maileguzko hitzei dagokiena. Hiztegiak beste parte bat izan behar zuen, euskara hutsezko hitzei eskainia. Bestalde, hitzaurrearen 38. orrial-

²⁰ Lhande (1926: xix). Lhandek berak hurrengo orrialdean esaten duenez, behin baino gehiagotan saiatu zen Hiribarren bere hiztegia inprimarazten.

²¹ Hori buruz ez da ahaztu behar errazago zaiola, jakina, euskara-erdara hiztegi bat ontzen ari denari eratoritzeaz «automatikoki» baliatzea, erdal sarreren euskal ordaina eman behar duenari baino.

²² Ik. hitzaurre horren deskripzio aski egokia Urkizu (1991)-n.

²³ Gure fotokopietan argi eta garbi irakurtzen da 1855.

dean dioenez, 1836an ondu zuen euskal gramatika “deviendra désormais inutile, avec la publication de ce Dictionnaire que la renfermera complète, et dont il ne faudra pas la detacher, si l’on veut étudier la langue basque avec succès”. Hots, badirudi egitasmo osoak gramatika bat ere hartzen zuela. Bestalde, eta bidenabar, aurreko mendeko autoreek, ikusi dugun bezala, hiztegia gramatikaren barnean antolatzen zuten; Chahorentzat, aitzitik, gramatika hiztegiaren zatia da.

Argitaratu zen zatiaren egitura hau da: sarrera-buru gisa euskal hitza ezartzen da; ondoren, frantses ordaina, frantses ordain horren gramatika kategoria eta Frantziar Akademiaren definizioa, frantsesez; gero, barra zut batez bereizia eta gaztelaniaz, gaztelanianzko ordaina. gramatika kategoria eta Espainiar Akademiaren definizioa; segidan, gurutze batez bereizia, latinezko ordaina. Ondoren, paragrafo berean sarrera luzea ez bada, ohar etimologikoak eta bestelakoak; eta bukatzeko, hitza jokatzeko eta eratorriak sortzeko oharrak, irakurlea gramatikako zatira bidaltzen dutenak. Esaterako, hiztegiako lehen hitz *abade*-n, hau dio azken parte horretan: “V. au Tabl. gram. 1° Les règles de la Décl. [...]; 2° La série de ces term. de la Décl. et les particules euphoniques E, I, R, U; 3° Les règles de la Conj. par les term. *Tu, du, Te, turic, tuz, tua, tia, tuco, turen, tute, Tze, tzen, tzea, tzia, tzean, tzian, tzearekin, tziareki, tzeaz, tziatz, tzez*; 4° *Goa, tasun, tarzun*; 5° *Ar, ti, tar, tiar*; 6° *Gai, guei, Gabe, bague, Bear, behar, Nai, nahi, Uste*; 7° *Dun*; 8° *Orde*”. Hortaz, argi dago Chahoren hiztegiatan ez dagoela sarrerarik, berez eta oro har, eratorria edo elkartua denik.

Chahok, erdal ordainetan ez bezala, ez du euskal sarreren gramatika kategoria adierazten. Izenak eta izenondoak artikulurik gabe ematen ditu, ondoan marratxo batez A hori gehituz: “ABADE, -A.”, MAISTER, -RA.” edo “ABARICIOS, -A.”, esaterako, baina “ABADESA.”. Aditzetan erroa ematen du buruan, eta gero era burutua eta ez burutua osatzeko partikulak adierazten dira: “ABISA, *tu, tze, etc.*” esaterako. Izen edo izenondo eta aditz izan daitezkeenetan denak ezartzen ditu, batzuetan bederen:²⁴ “ABIL et ABILL, -A, *tu, tze, etc.*”. Ikusten dugunez, sarrera buruetan hitzen aldaera batzuk ere azaltzen dira batzuetan, nahiz ABIL-en bezala —ABOCAT, ABOCATU, -A, adibidez—, nahiz, maizago, letra xehe etzanetan: “ABILIDADE, -A, *Abilitate, -a.*” edo “ABERTIMENTU, -A, *Abertimentia.*”. Bidaltze sarrerak ere badira: “ABSOLBICIO, -A, *Ab-solbiziño -a, V. Absolucioné.*”

Iturriei dagokienez, ez dira eskas larramenditar hitz berekiak: *abisukida* eta *aboztuki*, bigarren orrialdean. Badira beste batzuk, *abeniko*, esaterako, *Diccionario Trilingüe*-tik nahiz bestetik har zitzakeenak. Dena dela, Chahoren hiztegiako bi lehen orrialdeetako 42 sarreretatik, 26 Larramendiren hiztegian datoz; ez daudenak Larramendirentzat “oso erdarazkoak” direnak dira gehienak: *abantzatu, abaricia, abaro* [= zikoitza!], *abusatu...* eta orobat, Iparraldean sustraituko hitzak: *abantzu, abertitu, abocat*. Bada hitzen bat —*abantau*, esaterako— inon aurkitu ez dudana.

Salaberri Ibarrolakoaren eta L. Géze-ren hiztegiak. Bi hiztegi hauek badituzte zenbait alde kidetzen dituztenak. Lehenik, euskalki hiztegiak dira, nolabait esan, Salaberriarena behenafarrerazkoa, Gézerena zubererazkoa. Bigarrenik, bi horiek dira

²⁴ ABARICIOS-en, adibidez, ez dago izenari dagokiona besterik.

xix. mendeko hiztegien artean Larramendiren eraginik ez duten hiztegi bakarrak. Hirugarrenik, biok dira hitz bakoitzaren gramatika-kategoria markatzen duten bakarrak, eta bestalde, izen eta izenondoak artikulatu gabe ematen dituzten lehenak hiztegiileen artean.

A. Salaberri Ibarrolakoaren *Vocabulaire de mots basques bas-navarraïts traduits en Langue Française* Baionan argitaratu zen, 1856an. Liburuak xviii + 252 orrialde ditu. Hiztegiak 1-182 orrialdeak hartzen ditu. Ondoren euskal atzizkien azalpena, euskal poesiari buruzko saiakera bat, zenbait gutun —"Lettres adressées à l'auteur, au sujet de sa Grammaire Basque"— eta euskal aditzen jokamoldea datoz, denak frantsesez. Orobat daude frantsesez Bonaparte Printzeari eskaintza, atariko eta azalpen oharrak.

Atarikoan adierazten duenez, behenafarrera hautatu zuen bere hiztegia ontzeko, bere ama hizkera izateaz gainera, Baigorri inguruko euskara delako, bere ustez, denetan garbiena, hain zuzen. Nolanahi ere "j'ai reuni, dans mon Vocabulaire, tous les mots basques usités en deçà des Pyrénées, ou s'i m'en est échappé, ils doivent être en petit nombre".

Salaberriren hiztegiak 5150 bat hitz dituzenez gero, argi dago egilearen azken baieztapena ez dela erabat zuzena. Baina hiztegi aipagarria da oso, bere euskalkia ongi zekien eta ongi ezagutzen zuen baten lana baita. Argibideak seguruak dira eta hiztegiaren antolamendua aski egokia, oro har. Ildo honetatik, aipatzekoa da, hiztegi honetan, esan berri dugun bezala, euskal hitzen gramatika-kategoria adierazten dela, lehen aldiz gure hiztegi-gintzaren historian, nik uste. Hauek dira erabiltzen dituen kategoriak: *substantif* (s.), *adjectif* (adj.), *pronom* (pr.), *verbe* (v.), *adverbe* (adv.), *post. position* [sic] (p. p.), *conjonction* (conj.), *impératif* (imp.), eta *interjection* (int.).

Punturen batean ez zait oso ekonomikoa iruditzen Salaberriren sarrerak antolatzeko sistema: aditzak, erroaren eta era burutuaren bidez —era burutuan erroa marratxo batez bereiziz— adierazten ditu: hots *abandona*, *abandona-tu*, hiztegi-giko lehen aditz sarrera aipatzeko. Argi dago, salbuespenen bat gorabehera,²⁵ aski zela bigarrena soilik ematea. Gainera, badirudi antolatze hori, Ibarrolak gramatika-kategorien azalpenean dionaren aurka doala.²⁶

Louis Géze frantziar euskalariaren *Éléments de Grammaire basque, dialecte souletin, suivis d'un vocabulaire Basque-Français & Français-Basque*, 1873an, Baionan, argitaratu zenak, izenburuak dioen bezala bi hitz zerrenda ditu: euskara-frantsesa eta frantsesa-euskara. Lehenak 3650 bat sarrera ditu, eta bigarrenak 3000 bat. Hiztegi-txoak dira, hortaz, baina kontuan izanik hitz eratorri gutxi biltzen dituela Gézek,²⁷ ematen duen baino aberatsagoak dira, batez ere euskara-frantsesa zatia, zeinetan ez baitira falta, bestalde, hitz elkartu eta esapide nagusiak. Ildo berean, euskal zatiko A letran —ez bestetan— sinonimoak ematen ditu zenbait sarreratan, "voyez" hitzaren

²⁵ Esaterako, gramatika kategorien azalpenean aipatzen duen *r* bikoitzaren arazoa, *igor*, *igorr-i* idatziz konpontzen duena.

²⁶ «Nous faisons observer ici qu'ayant démontré, dans notre Grammaire, que les participes passés, comme les participes présents, dérivent du radical du verbe, nous nous sommes contenté de spécifier chaque verbe par son radical que nous faisons suivre du monosyllabe qui le transforme en participe passé (xviii).

²⁷ Dena dela, aurreko orrialdeetan, atzizki nagusien azalpena egiten du, gero hiztegi-gintzan sartzen ez dituen adibideekin; orobat, ez du aditz arazlerik biltzen, horiek ere azaltzen baititu.

bitartez. Honen guztiaren ondorioz, Gézerena da, Larrasketen lanen aurretiko epe osoan, zubereraren hitz ondarearen berri jakiteko hitz-altxor hoberena.

Ibarrolarenak bezala, Gézeren bi hiztegitxoetan ere hitz guztien gramatika-kategoria markatzen da, adigai hauen arabera: *adjectif* (adj.), *adverbe* (adv.), *article* (art.), *conjonction* (conj.), *féminin* (F., *edo* fém.), *interjection* (int.), *locution indéclinable* (loc. ind.), *locution interjective* (loc. int.), *masculin* (M., *edo* masc.), *pluriel* (pl.), *participe* (part.), *personne* (pers.), *pronom* (pr.), *préposition* (prép.), *préposition inséparable* (prép. ins.), *substantif* (s.), *singulier* (sing.) eta *verbe* (v.); bestalde, *inséparable* (ins.) eta *trait*. (traitement) laburdurak ere erabiltzen ditu.

Hiztegitzaren aldetik, oro har, ongi eraturiko hiztegitxoak dira. Sarreretako adierak bi barra zut kokatuz (||) bereizten ditu, eta orobat gramatika kategoria al-daketak. Aditzak hiru formen bidez adierazten ditu: lehenik erroa, ondoren aditz izena eta honen atzetik era burutu; adibidez, *abanza*, *abanzatze*, *abanzatu*.²⁸ Sistema honek *aitzina* izena eta *aitzina* aditza sarrera banatan ematera behartzen du: lehen *aitzina*, bigarrena *aitzina*, *aitzinatze*, *aitzinatu*.

Van Eys-en hiztegia. Wyllen J. van Eys holandar hizkuntzalariak *Dictionnaire basque-français* hiztegia 1873. urtean, Parisen, argitaratu zuen. Frantsesezko hitzaurre luzearen hasieran dioenez, lau euskalki biltzen ditu lan horretan: gipuzkera, bizkaiera, lapurtera eta behe-nafarrera. Kontuan izan behar da sei urte geroago argitaratuko zuen *Grammaire comparé des dialectes basques* ere ildo beretik zihoala, hots, euskalkien arteko gorabeheren azalpenetik.

Hiztegi handia da: 415 + xlviii orrialde ditu —"Gr. in-8" Vinsonen bibliografiaren arabera—; hiztegiak 1-394 orrialdeak hartzen ditu, eta gehigarriak 395etik 400erainokoak. Guztira 7.800 bat sarrera. Sarrera horiek bi motatakoak dira: sarrera nagusiak eta bidaltze sarrerak. Bigarren hauek "*Aserre*, v. *ats*, 1" bezalakoak dira, eta lehenak, dagokienean, azpisarreradunak: esaterako "*ats*, 1" sarreraren barnean *aserre* azpisarrerara dago, besteak beste. Hortaz, 7.800 bat sarrera aski bitxi horiek hiztegi normaletako 7.800 bat sarreraren kide dira. Adibide hori berariaz hautatu dugu, ikusarazteko azpisarrerara gisa ez direla soilik hitz baten ohiko eratorriak ezartzen, baizik eta, orobat, van Eysen ustez harekin etimologikoki loturik dauden guztiak. Zer esanik ez, etimologia hauetako batzuk zuzenak dira eta beste batzuk ez hainbeste: esaterako, gaur ez luke inork esango —van Eysek berak hipotesi gisa ematen du— *burni* latinezko *ferrum*-etik datorrenik. Dena dela, badirudi van Eysek bere garaiko gehienek baino zuhurrago eta zuzenago jokatzeko duela etimologiaren alor labaingarri horretan.

Hitzaurrearen hasieran dioenez, hauek dira bere hiztegiaren iturri nagusiak: gipuzkerazko hitzetan Larramendi —hitz asmatuak eta etimologiak direla eta, oso gustokoa ez duena—; bizkaierazkoentzat ez du iturri nagusirik aipatzen; lapurterazkoentzat S. Pouvreauren hiztegia; behe-nafarrerazkoetan Salaberriren hiztegia eta Leizarragaren Itun Berriaren itzulpena.²⁹ Horietatik at, laburduretan ikus daitekeenez, Oihenart, Lardizabal, Axular, Xurio, Mogel (Juan Jose), Arrue, Olaetxea, Vieuxville, J. K. Etxeberría, Mendiburu eta Añibarro ere erabili ditu, bai sarrerak eta azpisarrerak ontzeko, bai,

²⁸ Sinonimo gisa aipatzen denean, lehen forma erabiltzen du soilik, jakina: «*voyez urhent*», adibidez.

²⁹ Ikusten denez, van Eysentzat, gainerako euskal hiztegitzeentzat bezala, euskararen munduan denbora ez da igarotzen.

orobat, hiztegiko aipuak moldatzeko. Bestalde, sarrera bakoitzean, lehen —hots, buru gisa— gipuzkerazko aldaera ematen da, sistematikotasunaren izenean; gero, bizkaierazkoak, lapurterazkoak eta behe-nafarrerazkoak, hurrenez hurren.

Hiztegiaren mikroegiturari dagokionez —sarrerez eta azpisarrerez, eta aldaeren ordenez aipatu ditugun gorabeheraz bestalde— aipatzekoa da izenak eta izenondoak, Salaberrik eta Gézek bezala, baina garaiko beste hiztegiek ez bezala, artikulua gabe ematen dituela. Aditzetan, era burutua ezartzen du lehendabizi sarreran, eta ondoren era burutugabea: *ikusi, ikusten* esaterako; gainera, “*ikuste, v. ikusi*” bidaltze sarrera ere ematen du. Erroak, aditz ez-eratorrietan, lapurterazko eta behe-nafarrerazko aldaeretan ematen ditu: esaterako “*ibilli, ibiltzen, g. b. ibil, ibili, ibiltzen, l. ebil, ebilli, ebiltzen, bn*”. Sarrera buruaren ondoren hitzaren frantses kidea ematen du, eta gero, askotan, erabilerari buruzko oharra; eta orobat, askotariko azalpenak, batez ere kritikoak, etimologiari dagozkionak bereziki.

Hizkuntzalari batengandik besterik espero izatekoa bazen ere, van Eysek ez du gramatika kategoriarik adierazten. Horren arrazoia, hiztegiaren helburua izan daiteke: euskara ikasi baino areago, ezagutu —halako xehetasun batez ezagutu— nahi dutenentzat egina dirudi. Oro har, argibideak fidagarriak dira —nolanahi ere bada bederen *babese*, aipuko *babesean*-etik oker eratorria—; eta baliagarria da, orobat, garai hartako hainbat uste oker eta etimologiaren arloko gehiegikeria salatzen.

Maurice Harrieten hiztegia. Maurice Harriet haltsuar apaiza, gorago aipatu dugun Martin Harrieten biloba zen. E. Knörrek (1986: 415) dioenez, frango goiz ekin zion Mauricek bere hiztegi lanari —inoiz kontrakoa esan bada ere—, 1855ean Madrilera joan baino lehen, antza denez.

Harrieten a da agian euskaraz ondu den euskal hiztegitik handiena: Daranatzen kalkulu zuzenaren arabera eskuizkribuak 3.536 orrialde ditu, “letra tipiaz eta halaber garbiaz” (cf. Knörr 1986: 415). Harrieten hiztegiaren alde garrantzizkoena, testuen aipuena da: garai hartan eskumenean ziren euskal testu gehienak erabili zituen Harrietek bere hiztegia ontzeko, erruz erabili ere, bizkaierazkotik hasi eta zubererazkoetan buka. Baina aipuen kopuru handiaz bestalde, bada beste zertzelada bat larritasun hori dakarrena: hitz eratorrien ugaritasuna. Askotan, Harrieten hiztegitik at inongo lekukotasunik ez duten hitzak dira. Esaterako, Larramendik eratua-edo den *leikor* (sic) dela eta, *lehiakor, lehiakorkeria, lehiakorki, lehiakorkiro, lehiakortasun, lehiakortu* eratzen ditu, eta haren inguruan *lehiakoi, lehiakoikeria, lehiakoiki, lehiakoikiro, lehiakoitasun, lehiakoitu*, bakoitza bere frantsesezko definizioarekin. Ezin da automatismo gehiagorik. Bestalde, horiek guztiak soilik Harrieten hiztegian bizi dira: bakar bat ere ez dut ikusi tradizioko inongo testutan. Orobat, ezin sinetsizko neurrietaraino hedatzen ditu *-kidin* eta batez ere *-kizun* atzizkien bidezko eratorriak: *laurdenkizun* “qui doit être divisé, partagé, en quatre. Qu’il faut écarteler” edo *laztan-kizun* “qui doit être embrassé, baisé, aimé”, etab. Bestalde, askotan, frantses ordaina baino areago, definizioa ematen du;³⁰ eta Larramendirengandik jasotako hitzetan, ez gutxitan, andoaindarrak dioenaren glosa egiten du.

³⁰ Esaterako, gorago aipaturiko *lehiakortasun*: «Qualité, caractère de celui qui a facilité, propension à la hâte, à l’empressement, etc».

Sarrereren egiturari dagokionez, sarrera burua letra larrietan ematen da, hitz nagusien kasuan bederen, eta aldaerak ere adierazten dira —“MADARICATZAILEA-TZALLEA”, edo “MAHAS-MAS-TIA”, esaterako—; ondoan euskalki markak —b., g., l., s., B.N., H.N.— ezartzen dira, eta haren ondoren frantses ordaina, sinonimoak eta testu adibideak, askotan aski luzeak, frantses itzulpenarekin guztiak. Adierak bi barra makurtuz “//” eta zenbakiaz bereizten dira. Amaieran, sarrera hitzaren etimologiaz dihardu, ez beti oso zuzen. Bidenabar, aipatu behar da, batzuetan, ez gutxitan, etimologia aurreiritziak hartaraturik, berez bestela inongo euskarririk ez duten adierak eratzen dituela Harrietek: esaterako, LINBURDIKERIA sarrerako bigarren adiera, “suggestion, insinuation mauvaise”, *linburdikeria* etimologikoki *limurkeria*-rekin lotzen duelako eratzen du, antza denez. Bidaltze sarrerak —“MINASPILLA, v. s.v. mihia” adibidez— ugari dira.

Harrietek ez du gramatika kategoriarik adierazten. Izenak eta izenondoak *-a* artikulua ematen ditu. Aditzetan, lau forma biltzen ditu, ez oso era ekonomikoan: aditz izena —artikuluduna, jakina—, erroa, era burutua eta era burutugabea, “MARRUSCATCEA marruscu, marruscatu, marruscatzen”, adibidez: argi dago lehena edo azkena, bederen, soberan-edo dagoela.

Hiztegiaren iturriei dagokienez, Larramendiren eragina nabaria da, eta aitortua. Gehiegikeria apur batekin agian, esan daiteke ez dela ia larramenditar hitzik Harrietek jasotzen ez duenik. Are gehiago, LEUTA, Larramendik ez dakarrena, haren *leutaditik* inferitzen du, antza denez, Harrietek; eta LOKANDA-k, Harrietek dioenaren kontra Larramendik ez baitakar, andoaindarraren *lokandagarri*-tik inferitua dirudi. Ildo beretik, bada Harrietenean LIZGIZON bat, hau ere Larramendik ez dakarrena, baina andoaindarrak *eliza*-ren eratorriak *liz*-en bidez eratzeko³¹ joeragatik esplikatu behar dena, antza. Beste hiztegi iturriei dagokienez, testuekin gertatzen den bezala, hiztegiak ere eskumenean izan zituen guztiak arakatu zituen Harrietek, are argitaragabeak, Pouvreaurena eta besterenak. Aizkibelena ere aipatzen du, huts eta guzti: esaterako, Larramendiren *landa*, Aizkibelengan, kopia hutsagatik, *landada* bihurtzen da: Harrietek biak jasotzen ditu.

Duvoisinin hiztegia. Jean Duvoisinin euskara-erdara hiztegia, Harrietena bezala, ez zen bere garaian argitaratu, eta argitaragabe dirau.³² *Orotariko Euskal Hiztegi*ko bulegoan dugun alea, Daranatzek 1897ko apirilaren 21ean amaitu zuen kopia da. Kopia emendakinak ditu, eta ez gutxi, testuaren eskuineko ertzean: ez dakit Duvoisininak —hori da probableena— edo Daranatz apezarenak diren; badira bestalde emendakin batzuk, letra motagatik Manu de la Sotarenak diruditenak, *abere*, *achal*, *ahuntz*, *aintzinekoak*, *akhi* sarreretan eta abarretan. Bere bizitzako azken urteetan, 1880 urtearen inguru hartan, ondu zuen batez ere, antza denez, Duvoisinek hiztegi hau.³³

³¹ *Lizaldunde* «caballerato», *lizaurra* «monacillo», etab.

³² Argitaragabea izanagatik, Duvoisinin Hiztegi hau, Manu de la Sotaren txartelen bidez ia azken bururaino biluzia, *Diccionario Retana de autoridades del euskera* hiztegiaren iturri nagusietakoa da.

³³ Lehenago, L. Villasantek bere literaturan historian, 187. orrialdean dioenez, XIX. mendearen erdialdean frantsesa-euskara hiztegi bat ontzen ari zen Duvoisin.

Hiztegi handia da Duvoisinena: Daranatzten kopiaren *A-Hebain* zatiak 543 orrialde hartzen ditu, ez handiegiak haatik. Sarrerek, izenak edo izenondoak direnean, ez dute artikulurik eramaten; aditz sarreraren burua erroa da; haren ondoan aditz izenaren eta era burutuaren —edo era burutuaren eta aditz izenaren— atzikiak eransten dira: *adela*, tze, tu —edo *adi*, tu, tze—. Dena dela, sinonimoak, *ahaka* sarrerako “Syn. *bizkartzea*” bezala, aditz izenaren bidez ematen dira. Gramatika kategoria ez da beti adierazten, baina bai behar denean: “*acholagabe* ou gabeko, adj. et subst. [...]”; orobat sarrera banatan: “*adin* (subst.) âge [...]” eta “*adin* (adj.) qui est du même âge [...]”.

Euskalki argibideak ere ematen dira: ohikoez gainera, “Baztan”, “Ronc.”, “Salazar”, “H. N. Mérid.” agertzen dira, eta orobat “Elcano”, “Bardos” edo “aux bords de l’Adour” bezalakoak. Hiztegitileen aipuak ere asko dira: horien artean “(Sal.)” laburdura duen Salaberri Ibarrolakoenak dira agian nagusi; dena dela badirudi ez zuela exhaustiboki erabili, edo erabili zuen guztietan ez zuela erabilera salatu: *hachekatu* sarreran, esaterako, ez du aipatzen, eta Salaberri eta Duvoisin dira —Harriet eta Larrasquet alde batera utzirik— testuetan aurkitu ez dudana hitz horren lekukotasun bakarrak.

Frantses ordainaren ondoan adibideak datoz, ugari, euskalki guztietako testu eta autoreenak, zaharrak nahiz berriak, azken hauen artean, askotan, *Fedearen Propagationeco urtecaria*-tik³⁴ eta Manterolak argitaraturiko *Cancionero vasco*-ren lau liburukietatik atereak. Erabilera adibide horiek frantses itzulpenarekin ematen dira. Sarrera batzuetan ohar etimologikoak ere badira —zenbait aski luzeak, *arre* sarrerakoa adibidez, “Plusieurs auteurs ont cherché l’origine de ce mot dans l’arabe” hasten dena— edo bestelakoak: “Ce mot [*ahitu*] est souvent employé comme synonyme de *akhitzea*. La difference consiste en ce que *akhitze* signifie épuiser en puisant, en ôtant. *Ahitu* signifie épuiser en usant”. Esan behar dut Duvoisinin horrelako xehetasun eta argibideak ez direla gehienetan testuetan bermatuak gertatzen.

Iturrien artean, aipatu diren testuetakoez at, hiztegiak ere erabili zituen, Pouvreaurena horien artean, ez beti ongi: ik., adibidez, *Orotariko Euskal Hiztegia lausku* sarrean. Larramendiren hiztegiari dagokionez, eta lehen begiratuan kontrakoa dirudien arren badirudi nabari daitekeela Duvoisinin hiztegiaren *Hiztegi Hirukoitzaren* eragirik. Izan ere, Duvoisingan *dierri*, edo *jainkojakinde* bezalakoak ez agertzeak ez du esan nahi Larramendiren eragin zuzenetik at dagoenik: esaterako, ainhoarraren hiztegi-giko “*Ezkont-lagun*, compagnon de nocte” bezalakoek —cf. Lar “Paranympho, compañero, padrino de bodas, *ezkonlaguna*”; ez bide dago *ezkonlagun*-en lekukotasunik testuetan 1960 ingurua arte— Duvoisinin hiztegia alde horretatik arreata handigoaz aztertzera bultzatu behar gintuzkete agian.

Bibliografia

- Bilbao, G., 1992, “Pouvreauren Hiztegi Laukoitza”, *ASJU* 26: 2, 341-389.
 Kerejeta, M. J., 1991, “Oihenart Silvain Pouvreauren hiztegia”, *ASJU* 25: 3, 865-899.
 Knörr, E., 1986, “Maurice Harriet-en hiztegiak”, *ASJU* 20: 2, 413-417.
 Lakarra, J. A., 1985, “Larramendiren hiztegitzaren inguruan”, *ASJU* 19: 1, 9-50.

³⁴ Denboran aurreratuenak 1883koak aurkitu ditut.

- , 1993, *XVIII. mendeko hiztegegintzaren etorkiez*, Doktorego tesi argitaragabea, EHU-Gasteiz.
- , 1994a, “Harrieteren gramatikako hiztegiak (1741)”, *ASJU* 28: 1, 1-178.
- , 1994b, “Euskal hiztegegintzaren historiako: II. Gogoetak Urteren hiztegegintzaz”, *ASJU* 28: 3, 871-884.
- , 1994c, “Euskal hiztegegintzaren historiako: III. Urteren Gramatikako hiztegia”, *ASJU* 28: 3, 885-914.
- , 1995, “Pouvreuren hiztegiez eta hiztegegintzaren historiaz”, *ASJU* 29:1, 3-52.
- & B. Urgell, 1988, “Lécluse-ren hiztegia. Euskalaritzaren historiako lanabesak (II)”, *ASJU* 22: 1, 99-211.
- Lhande, P., 1926, *Dictionnaire Basque-Français*. Paris.
- Larramendi, M., c. 1754, *Corografía de Guipúzcoa*, J. I. Tellechea Idígorasen argitalpena, San Sebastián, 1969.
- Mitxelena, K., 1961, “Euskal-iztegegilleak XVII-XVIII'garren mendeetan”, *Euskera* 6, 7-22.
- Sarasola, I., 1983, “Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos”, *ASJU* 17, 69-212.
- , 1996, “Lexicografía vasca: el Diccionario General Vasco”, *Cadernos de lingua. Actas do Simposio de Lexicografía actual: elaboración de diccionarios, Cadernos de lingua, anexo 3*. Real Academia Galega. A Coruña.
- Urquijo, J., 1909, “Las citas del diccionario de Pouvreau”, *RIEV* 3, 504-509.
- Urkizu, P., 1987, *Pierre d'Urteren hiztegia*, Deustuko Unibertsitatea-EUTG, Donostia, 2 liburuki.
- , 1991, “Agosti Chaoren hiztegia”, in J. A. Lakarra (arg.) *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, *ASJU*ren Gehigarriak 14, Donostia, 349-361.
- Vinson, J., 1891-97, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*, Paris. Faks. ed. Bilbo 1983.
- , 1892, *Collection de curiosités basques. II. Les petites oeuvres de Pouvreau*, Chalon-sur-Saone. Faks. ed. Donostia 1978.